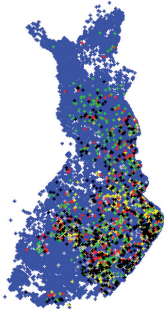

PERUSKARTALTA KIELIOPPIIN

ANTTI LEINO

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA 2.
MAALISKUUTA 2007

Vanhan sanonnan mukaan Suomi on tuhansien järvien maa. Itse asiassa sanonnassa on suuruusluokkavirhe: peruskartalla on lähes kuusikymmentätuhatta sellaista vedenkourmaa, joille on merkitty suomenkielinen nimi. Jo viisi yleisintä nimeä kattaa niistä pitkälti toistatuhatta (kuva 1). Suomi onkin siis tällaisen määritelmän mukaan kymmenientuhansien järvien maa.

1. Mustalampi 522
 2. Ahvenlampi 357
 3. Haukilampi 346
 4. Likolampi 339
 5. Paskolampi 293
- Muut 56 410

Kuva 1. Peruskartan suomenkieliset vedenkourmannimet.

Entä sitten? Voiko näiden nimien perusteella sanoa jotakin oikeasti mielenkiintoista, vai onko tyydyttävä viilaamaan sanontojen pilkkuja? Asiayhteydestä ehkä voi jo arvata, että hiukan pitemmälle meneviin päätelmiin on aihetta. Näin onkin — järvien nimet eivät nimittäin ole mielivaltaisesti annettuja, ja nimien sijoittuminen kartalle kertoo paljonkin siitä, miten paikkoja nimitetään.

Paikannimien sijoittumista on yleensä totuttu tarkastelemaan levikkikarttojen avulla. Kukin tällainen kartta esittää yhden nimen, tai useiden jollakin tapaa toisiinsa liittyvien nimien, esiintymät kartalla, jolloin maanlaajuisia levikkejä on helppo vertailla. Tämäkin tieto on hyödyllinen, mutta se paljastaa lopulta lähinnä sellaisia eroja, jotka pohjautuvat murteisiin tai asutushistoriaan.

Kun tutkimus kohdistuu nimijärjestel-

▷

mään ja nimenantomekanismeihin, olen-
naista on, miten olemassa oleva nimistö
vaikuttaa läheisille paikoille annettavan
nimen syntyyn. Tämän selvittämiseksi on
tärkeää tietää, millaisia nimiä on vierek-
kaisillä järvilla.

Tavoitteena on siis etsiä sellaisia kah-
den nimen pareja tai usean nimen joukkoja,
joiden esiintymät keskittyvät toistensa lä-
heisyyteen. Kun perinteisiä levikkikarttoja
vertaamalla saadaan tietoa siitä, millaiset
historialliset tekijät vaikuttavat nimenosien
taustalla, tällaisten **yhteisesiintymäsääntö-**
jen kautta puolestaan päästään kiinni sii-
hen, miten lähekkäiset nimet vaikuttavat
toisiinsa.

Yhteisesiintymäsääntöjen etsiminen
edellyttää kahdenlaisia työkaluja. Ensinnä-
kin tarvitaan todennäköisyyslaskennan ja
tilastotieteen käsitteistöä sen arvioimiseksi,
miten voimakasta kahden nimen keskitty-
minen toistensa läheisyyteen oikein on.
Toiseksi paikannimiä on niin paljon, että
niiden kaikkien käsittely ei mitenkään on-
nistu ilman tietojenkäsittelytiedettä. Etsintä
onkin luontevinta nähdä tietojenkäsittely-
tieteen ja erityisesti yhden sen osa-alueen,
tiedon louhinnan, piiriin kuuluvana.

Valtaosa järvennimistä on hyvin har-
vinaisia: vain joka viides nimi on annettu
vähintään kahdelle ja joka kolmaskym-
meneskuudes nimi vähintään kymmenelle
vedenkokoumalle. Silti näitä vähintään
kymmenelle järvelle annettuja nimiä on
lähes seitsemänsataa, ja niiden välisiä yh-
teisesiintymäsääntöjä toistatuhatta.

Järvennimien välisten yhteisesiinty-
mäsääntöjen taustalla on erilaisia ilmiöitä.
Ensinnäkin analyysi paljastaa nimipareja,
joita vanhastaan on nimetty vastakohta-
ja variointinimiksi — siis sellaisia, joista
Eero Kiviniemi puhui kolmekymmentä-
kuusi vuotta sitten, vuonna 1971, omassa
väitöksenalkajaisitelmässään.

Tyypillisimmin, esimerkiksi nimipa-

reissa *Mustalampi – Valkealampi* tai *Koivu-
lampi – Haapalampi*, nimien merkityksissä
on vastakohtasuhde. Myös muunlaista va-
riaatiota kuitenkin esiintyy: niinpä parissa
Viinalampi – Juomalampi nimet voidaan
ajatella hiukan laajemman teeman muunnel-
miksi, ja parissa *Hankalampi – Honkalampi*
variointi perustuu nimien äänneasuun.

Vastakohta- ja variointinimien lisäksi ai-
neistosta löytyy toisenkinlaisia nimipareja,
joiden taustalla on itse nimenantotapahtu-
ma. Tähän ryhmään kuuluvista nimipareista
osaa, sellaisia kuin *Iso Kivijärvi – Pikku
Kivijärvi*, on tavattu kutsua täsmennetyiksi
nimiksi: paikannimeen on liitetty täsmen-
tävä osa, joka erottaa kaksi läheistä paikkaa
toisistaan. Hiukan samansukuisesta ilmi-
östä on kyse myös, kun olemassa olevasta
nimestä muodostetaan läheiselle paikalle
niin kutsuttu liitynnäisnimi; tällainen ni-
menantotapa on tuottanut sellaiset nimiparit
kuin *Hoikka – Hoikanlampi* tai *Haarajärvi
– Haaralampi*.

Näiden nimijärjestelmän toiminnalla
selittyvien nimiparien lisäksi aineistoon
kuuluu myös muita. Osa säännöistä selit-
tyy luontevimmin sillä, että samankaltaiset
maastonmuodot tai muut luonnonolot il-
maistaan nimissä eri tavoin, kuten pareis-
sa *Kaitajärvi – Hoikkajärvi* tai *Levälampi
– Sotkulampi*. Toisissa taas taustalla lienee
erä- tai maanviljelyskulttuuriin pohjaa-
vaa yhteyttä, kuten pareissa *Karhulampi
– Kämpälampi* tai *Hepolampi – Aitta-
lampi*.

Suureen aineistoon mahtuu vielä useita
yhdessä esiintyviä nimipareja, joille on vai-
kea löytää selitystä; tällaisia ovat esimerkik-
si *Pääjärvi – Jäkälälampi* tai *Kaksoslammit
– Kultalampi*. Tällaisten hämäräksi jäävien
parien esiintyminen on odotuksenmukaista:
suurta nimijoukkoa keskenään vertailtaessa
myös sattuma tuottaa jonkin verran lähek-
käisiä esiintymiä. Nimistöntutkimuksen
kannalta on kuitenkin järkevää keskittyä

niihin yhteisesiintymiin, joille löytyy luonteva tulkinta. Kun vielä pyrkimyksenä on tarkastella nimijärjestelmän käyttäytymistä, on tarkoituksenmukaista keskittyä vastakohta- ja variointinimiin sekä liitynnäisiin ja täsmennettyihin nimiin.

Vaikka yhteisesiintymäsääntö selittyisi-kin nimijärjestelmän ominaisuuksista, siis vastakohta-, liitynnäis- tai täsmennetyksi nimeksi, sitä ei välttämättä voi tulkita vain yhden tällaisen mekanismin kautta syntyneeksi. Niinpä esimerkiksi parissa *Valkeinen – Mustalampi* jälkimmäinen nimi on selvästi liitynnäinen, mutta nimien välillä on myös vastakohtasuhte. Nimipari *Yläjärvi – Alajärvi* puolestaan on mahdollista tulkita yhtäältä täsmennetyksi, toisaalta vastakohtanimipariksi, ja parin *Haukijärvi – Pieni Ahvenlampi* taustalle puolestaan on mahdollista ajatella kaikkia kolmea ilmiötä. Tällaisia rajoilla tasapainoilevia nimipareja on kaiken lisäksi runsain mitoin.

Samaten on ilmeistä, että nimiparissa näkyvä vastakohtasuhte ei ole ainoa nimenantoon vaikuttava tekijä. Jo pitkään on ounnasteltu, että analogia — esimerkiksi juuri sellainen, joka näkyy vastakohtanimissä — vaikuttaa nimenantamisen taustalla myös silloin, kun nimi itsessään kuvaa nimeämäänsä paikkaa (esim. Pamp 1991). Peruskartan järvennimissä on runsaasti nimipareja, joissa tämä on ilmeistä: jos oletetaan, että parin *Ahvenlampi – Haukilampi* nimistä toinen on kuvaileva ja toinen vastakohtasuhteen perusteella annettu, niin kumpi nimistä on tuo alkuperäinen, kuvaileva? Entäpä parissa *Ahvenlampi – Kalatonlampi* tai *Pyöreälampi – Soikealampi*?

On jokseenkin luultavaa, että *Pirttijärven* lähellä on joskus ollut pirtti ja *Riihijärven* tienoilla riihi, mutta yhtä lailla on selvää, että näiden lähekkäisten nimien

syntyy on vaikuttanut niiden välinen merkityssuhde. Vastaavanlaisia nimipareja on niin runsaasti, että johtopäätös on selvä: tällainen kontrastiivisuus on yksi keskeisiä nimenmuodostukseen vaikuttavia tekijöitä.

Jotta vastakohtasuhteiden käyttöä nimenmuodostamisessa voisi lähemmin tarkastella, nimen rakenne on pystyttävä kuvaamaan sillä tavoin, että huomio voidaan kiinnittää kulloisessakin tapauksessa vaikuttavaan vastakohtasuhteeseen. Kuvaustavan täsmällisyys ei siis vielä riitä, vaan lisäksi sen on oltava riittävän joustava, jotta tarkastelussa voidaan keskittyä erilaisiin vastakohtaisuuksiin: nimenosien merkityssuhteiden lisäksi on voitava tarvittaessa tarkastella myös vaikkapa äänneasuun perustuvaa variointia.

Rakennekuvaukseen näyttäisi sopivan verraten hyvin konstruktiokielioppi. Alkuun (Fillmore ja Kay 1995) se on muotoiltu generatiivisena kielioppiteorianä. Tällaisen näkemyksen mukaan kielioppi on sellainen kokoelma sääntöjä, josta voidaan johtaa kaikki kieleen kuuluvat ilmaukset muttei mitään kieleen kuulumatonta. Tällaisista lähtökohdista konstruktiokielioppi kuitenkin päättyy kielenkuvaukseen, joka on paljolti yhtäpitävä kognitiivisen kielitieteen kanssa. Viime vuosina konstruktiokieliopille onkin esitetty myös kognitiivislähtöisiä muotoiluja (esim. Croft ja Cruse 2004; Goldberg 2006).

Konstruktiokielioppi, samoin kuin kognitiivisen kielitieteen eri ilmenemismuodot, pitää kielen rakenteen perusosana konstruktioita. Konstruktio on merkki siinä mielessä kuin 1900-luvun alun strukturalistit sen ymmärsivät (Saussure 1959/1916): se on olio, joka yhdistää toisiinsa muodon — siis äänne- tai kirjoitusasun — ja merkityksen. Tällainen konstruktio voi koostua

pienemmistä osista, joita ei välttämättä ole määritelty aivan täsmällisesti.

Konstruktioihin perustuva kielenkuvaus ei tee jyrkkää eroa sanaston ja kieliopin välillä, vaan yksittäiset sanat ja kieliopilliset rakenteet ovat molemmat konstruktioita. Ne ovat toki pitkän jatkumon ääripäitä, mutta jyrkkää kategorista eroa niiden välillä ei ole — ja lisäksi ääripäiden väliin mahtuu laaja kirjo osittain kieliopillistuneita rakenteita ja idiomaattisia ilmauksia.

Tälle jatkumolle voidaan sijoittaa myös paikannimet.

Alkuperäisen konstruktiokieliopin generatiivisuus näkyy siinä, että muutamat sen harjoittajat (erityisesti Kay 2002) haluavat tehdä tiukan eron sen suhteen, onko ilmaus tuotettu kielen järjestelmää käyttäen vai sitä laajentaen. Tällainen rajanveto ei kuitenkaan ole aina selvä, ja erilaisia konstruktioiden välisiä analogiasuhteita on tutkittu aivan lähistöllämme (Onikki-Rantajääskö 2001; J. Leino ja Östman 2005).

Myöskään paikannimistö ei erityisemmin anna tukea tällaiselle tiukkarajaiselle kielioppikäsitteelle. Se, että *Ahvenlammien* mallin mukaan annetaan läheisen lammien nimeksi *Haukilampi* — tai päin vastoin — on ilman muuta uutta luova nimenantotapahtuma eikä osa jokapäiväistä kielenkäyttöä. On kuitenkin mahdotonta pitää ainutkertaisena sellaista innovaatiota, joka on tehty sata kertaa eri puolilla maata.

Kognitiiviset kielioppiteoriat, mukaan lukien konstruktiokielioppi, pitävät jo yksittäisen sanan ja kieliopillisen rakenteen välistä eroa jatkumona, johon mahtuu monenlaisia ilmaustyyppisiä. Voisiko vastavasti ajatella myös jatkumon, jonka toisessa

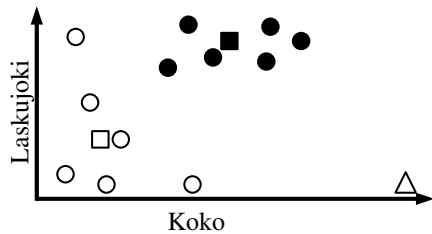
ääripäässä on kieliopillisen rakenteen säännömukainen käyttö ja toisessa yksittäinen, malliin perustuva innovaatio?

Tällainen jatkumo on mahdollista nähdä, jos kielen kuvaus perustetaan prototyyppiin: rakenteen kuvaus ei keskitykään sen osien täsmälliseen esittämiseen, vaan lähtökohdaksi otetaan tyypillisin ilmentymä. Tällaisen prototyyppisesti esitetyn rakenteen käytössä ei ole kyse enää siitä, että epätäydellisesti määritellyt osat täydennetään täsmällisiksi, vaan siitä, että luodaan prototyyppiin kanssa jollakin tapaa samankaltainen uusi ilmaus.

Tämä lähestymistapa mahdollistaa sen, että uusi ilmaus voi perustua yhtä hyvin vaikiintuneen rakennetyypin sisältä löytyvään prototyyppiin kuin yksittäiseen aiempaan esimerkkiin. Ongelmaksi kuitenkin muodostuu vaikutusalueen määrittely: kuinka kauas prototyyppistä uusi ilmaus voidaan muodostaa — ja onko tällaista rajaa ylipääntään olemassa? Konstruktion käsitteelle on siis laadittava määritelmä, joka sallii yhtä aikaa sekä prototyyppisen ilmentymän että likimääräisen rajan sen vaikutusalueelle.

Lähtökohdaksi tällaiseen määrittelyyn sopii ryvästyks. Se on alkuaan tilastotieteestä lähtöisin oleva tekniikka, jossa havaintoaineisto jaetaan automaattisesti luokkiin niin, että samaan luokkaan kuuluvat havainnot ovat mahdollisimman samanlaisia ja eri luokkiin kuuluvat mahdollisimman erilaisia.

Ryvästyksen käyttökelpoisuutta käsitteenmuodostuksessa voi havainnollistaa tarkastelemalla sanojen *järvi* ja *lampi* eroa. Koulumaantiedossa opetettiin taannoin, että järvellä on laskujoki mutta lammella ei. Tilanne ei kuitenkaan näytä aivan näin yksioikoiselta, kun katsotaan, millaisia vedenkokoumia on nimetty järviksi ja millaisia lammiksi.

Kuva 2. Järvet ja lammet.

Kuvassa 2 avoimilla ympyröillä merkityt lammet ja umpinaisilla merkityt järvet on esitetty kahden ominaisuuden yhdistelmänä. Yhtäältä määrittelyyn vaikuttaa jo koulusta tuttu laskuoja — kuitenkin niin, että kuvaajassa tätä ei ole esitetty joko–tai-ominaisuutena, vaan myös joen koko on otettu huomioon. Toisaalta määrittelyyn on otettu mukaan myös vedenkokouman koko.

Kuvasta näkyy, että eronteko *järven* ja *lammen* välillä perustuu merkittävältä osaltaan myös kokoon. Siitä näkyy myös, että kolmiolla merkitty Kuollutmeri on laskujoen puutteesta huolimatta mieluummin järvi kuin lampi, vaikka sopiikin kovin huonosti kumpaankaan rypääseen.

Kummastakin rypäästä on määritettävissä sen keskipiste, joka kuvassa on esitetty neliönä. Tällainen keskipiste tarjoutuu luontevasti ehdokkaaksi silloin, kun ryväs-tyksen kautta määritellylle konstruktiolle tarvitaan prototyypistä ilmentymää. Vastaavasti konstruktion rajoja voi ajatella sen rakenneosien vaihteluväleinä.

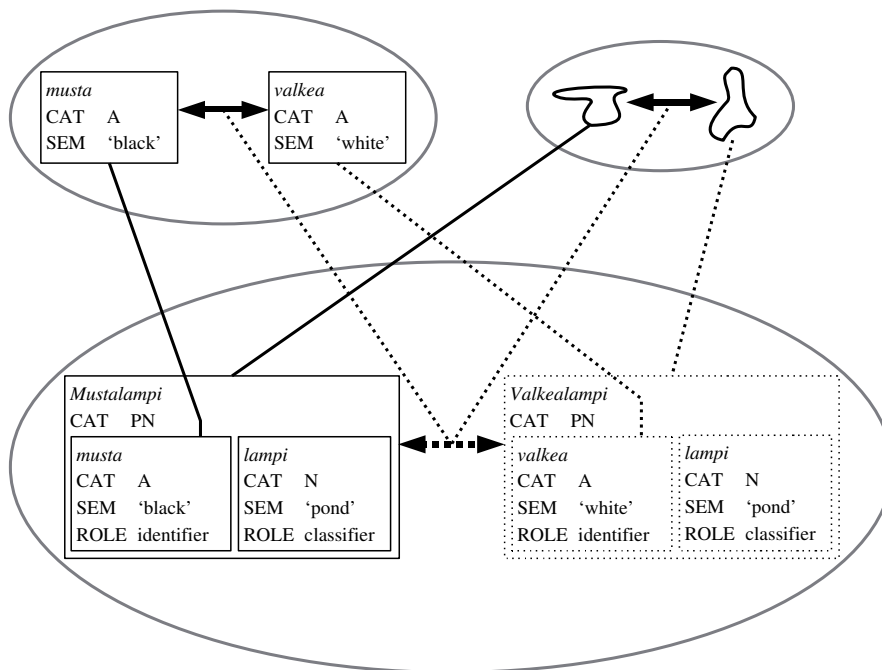
On kuitenkin pidettävä mielessä, että nämä rajat eivät enää ole ehdottomia, vaan rypääseen on mahdollista ajatella kuuluvaksi ilmaus, joka muistuttaa prototyyppiä eikä luontevasti sovi mihinkään muuhun rypääseen.

Tällainen näkemys konstruktiosta tarkoittaa samalla, että uuden ilmauksen tuottamisessa ei ole jyrkkää eroa sen suhteen, onko mallina kieliopillinen rakenne vai yksittäinen esimerkki. Toki laajaan käytetty rakenne on vakiintuneempi ja sitä kautta produktiivisempi, mutta mitään periaatteellista estettä ei ole sille, että yksittäistä ilmausta käytettäisiin mallina. Erityisesti paikannimien kuvauksessa tämä on kiistatta tarpeen.

Konstruktion ajattelemisen rypäänä on kuitenkin niin suuri muutos taustalla olevaan teoriaan, että on otettava uudelleen kantaa myös siihen, miten konstruktiota käytetään. Minkälaisilla mekanismeilla syntyy uusi ilmaus, joka joko sopii olemassa olevan konstruktion rajojen sisälle tai laajentaa prototyypin vaikutusalueetta?

Tällaiseksi mekanismiksi näyttäisi sopivan käsiteintegraatio (esim. Fauconnier ja Turner 2003), joka pääpiirteissään perustuu siihen, että mielen eri alueille kuuluvien käsitteiden välisiä yhtäläisyyksiä ja suhteita projisoidaan uudelle alueelle. Vastakohtanimien tapauksessa tilanne näyttää kuvan 3 kaltaiselta.

▷

Kuva 3. Nimen *Valkealampi* muodostuminen

Kuvassa yhdistellään kolmelta eri alueelta peräisin olevia käsitteitä. Näistä yksi käsitteää värit *musta* ja *valkoinen*, toinen kaksi lampea ja kolmas alkuvaiheessa nimen *Mustalampi*. Kun naapurilammelle tarvitaan nimi, lampien välinen vastakkainasettelu vertautuu värien väliseen, ja nämä yhdessä antavat mahdollisuuden luoda uusi nimi, jolla on olemassa olevaan nimeen samankaltainen vastakohtasuhde. Lopputuloksena on uusi paikannimi *Valkealampi*.

Vastakohtanimet ovat ehkä selvän esimerkki siitä, miten nimenantotapahtuma on kuvattavissa käsiteintegraation kautta. Aivan vastaavalla tavalla on mahdollista kuvata myös liitynnäisnimien synty: nyt vastakohtasuhde vain perustuu paikan lajia osoittavaan nimenosaan, jolloin *Haarajärven* viereiselle lammelle tarjoutuu nimeksi *Haaralampi*. Myös täsmennetyt nimet on mahdollista tulkita näin: tällä kertaa nimien välinen vastakohtasuhde perustuu täsmen-

tävään osaan.

Käsiteintegraation eduksi on luettava, että se sallii ongelmitta myös usean vastaakohtasuhteen yhdistelmän, kuten on laita silloin, kun *Kalatonjärven* viereinen lampi nimetään *Ahvenlammeksi*. On myös mahdollista, että nimet annetaan suoraan sarjana, kuten ilmeisesti on kolmikossa *Ylilampi – Keskilampi – Alalampi*.

Paikannimet eivät ehkä ole kaikkein tavanomaisinta aineistoa kielioppiteorioiden testaamiseen. Juuri se tekee tässä esittämäni ajatuskulun niin mielenkiintoiseksi.

Konstruktiokielioppi taipuu loppujen lopuksi varsin hyvin paikannimien rakenteen kuvaamiseen. Tämän kielioppiteorian tuntijalle havainto on helpotus, sillä se lisää osaltaan teorian käyttökelpoisuutta. Nimistöntutkijalle taas havainto on yhtä lailla

kiinnostava ja tuo lisävalaistusta analogiaan pohjautuvaan nimenantoon.

Vaikka kuvaustapa sinänsä soveltuu paikannimiin, sen pohjana olevalle konstruktion käsitteelle tarvitaan uusi tulkinta. Tämä on vuorostaan helpotus nimistöntutkijalle, koska se osoittaa, että alalla on annettavaa myös muulle kielentutkimukselle. Konstruktiokieliopin tutkijalle puolestaan tämä osuus on uutta ja mielenkiintoista.

Tietojenkäsittelytieteilijän kiinnostusta voi luonnehtia lähinnä kielen- ja nimistöntutkijan toimintaympäristöön liittyväksi. Tästä näkökulmasta mielenkiintoista on sellaisten laskennallisten menetelmien kehittäminen, jotka paljastavat peruskartan kaltaisesta aineistosta ennestään tuntemattomia säännönmukaisuuksia. Helpottavaa taas on havaita, että nämä menetelmät todella tuovat jotakin uutta nimistön- ja sitä kautta kielentutkimukseen.

Tie peruskartalta kielioppiin on pitkä ja monipolvinen, mutta lopulta ilman muuta kulkemisen arvoinen. ■

LÄHTEET

- CROFT, WILLIAM – CRUSE, D. ALAN 2004: *Cognitive linguistics*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2003: *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books.
- FILLMORE, CHARLES J. – KAY, PAUL 1995: *Construction grammar*. CSLI Lecture Notes. Center for the Study of Language and Information, Stanford, CA.
- GOLDBERG, ADELE 2006: *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- KAY, PAUL 2002: Patterns of coining. – *Second International Conference on Construction Grammar*. [27.2.2007]. <http://www.icsi.berkeley.edu/~kay/coining.pdf>.
- KIVINIEMI, EERO 1971: Vastakohta- ja variointinimistä. – *Virittäjä* 75 s. 123–134.
- LEINO, JAAKKO – ÖSTMAN, JAN-OLA 2005: Constructions and variability. – Mirjam Fried & Hans C. Boas (toim.), *Grammatical constructions: Back to the roots*. Constructional Approaches to Language 4. Amsterdam: John Benjamins.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 817. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAMP, BENGT 1991: Onomastisk analogi. – Gordon Albøge, Eva Villarsen Meldgaard & Lis Weise (toim.), *Analogi i namngivning. Tiende nordiske navneforskerkongres, Brandbjerg 20.–24. maj 1989*, Norna-rapporter 45, s. 157–174.
- DE SAUSSURE, FERDINAND 1959 [1916]: *Course in general linguistics*. McGraw-Hill. Translated, with an introduction and notes by Wade Baskin.

ANTTI LEINO On Toponymic Constructions as an Alternative to Naming Patterns in Describing Finnish Lake Names. *Studia Fennica Linguistica* 13. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.

Tietojenkäsittelytieteen laitos, PL 68 (Pietari Kalmin katu 3), 00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: antti.leino@helsinki.fi